

Лекція № 18

Методика роботи над елементами синтаксису

Мета: опанувати методику опрацювання речення, понять «основа речення», «головні члени речення», «однорідні члени речення»; ознайомити з видами синтаксичних і пунктуаційних вправ, сформувані практичні вміння синтаксичного і пунктуаційного розборів .

Методи: словесні: лекція (прес - конференція), пояснення; інтерактивні вправи; виконання індивідуальних навчальних проєктів.

Основні поняття теми: методика роботи над елементами синтаксису, основа речення, головні члени речення, робота над вивченням пунктуації.

План

1. Значення знань із синтаксису в початкових класах.
2. Вироблення початкових уявлень про речення і його будову.
3. Формування поняття про речення .
4. Робота над засвоєнням поняття «основа речення», «головні члени речення».
5. Робота над засвоєнням синтаксичного зв'язку між членами речення.
6. Вивчення однорідних членів речення.
7. Ознайомлення зі складним реченням.
8. Види вправ із синтаксису і пунктуації.

Література:

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова. Синтаксис: навч. посіб. / С. П. Бевзенко, Л. П. Литвин, Г. В. Семеренко. – К.: Вища школа, 2005. – 270 с.
2. Граматика української мови. Синтаксис : підруч. для студ. філол. фтів вузів / І. Р. Вихованець; голов. ред. М. С. Тимошик; ред. Л.Л.Щербатенко. – Київ: Либідь, 1993. – 365.
3. Дудик П. С. Сучасна українська мова: завдання, вправи: навч. посіб. / П. С. Дудник, В. М. Литовченко. – К. : Академвидав, 2007. – 263 с. – (сер. “Альма-матер”).
4. Єрмоленко С. І. Нові підходи у вивченні простого речення (вища школа) / Світлана Єрмоленко // Українська мова і література в школі. – 2005. – №2. – С. 54–58.
5. Мельничайко О.І. Українська мова. Вивчення елементів синтаксису в початкових класах: Методичний посібник. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006.
6. Словник-довідник з української лінгводидактики: навч. посіб. / Кол. авторів за ред. М.І.Пентиліук. – К.: Ленвіт, 2015. – 320 с.
7. Філоненко Л. Г. Використання сучасних методів під час роботи над синтаксисом / Українська мова і література в школі. – 2007. – №1. – С. 9-14.

8. Шкурятяна Н.Г., Шевчук С.В. Сучасна українська літературна мова: Модульний курс: Навч. посіб. / Н.Г. Шкурятяна, С.В. Шевчук - К.: Вища шк., 2007. - 823 с.

1. Значення знань із синтаксису в початкових класах.

Вивчення елементів синтаксису в початкових класах набуває особливого значення. Це насамперед пояснюється **метою уроків української мови в початковій ланці освіти** — *допомогти молодшим школярам оволодіти нормами граматичної структури (будови) української мови, збагатити мовлення різноманітними формами і способами висловлення думки, піднести рівень розвитку зв'язного мовлення.*

Оскільки одиницею зв'язного мовлення є речення, то цілком зрозумілою є вимога програми працювати над його засвоєнням систематично, цілеспрямовано, на кожному уроці навчання грамоти, граматики і читання незалежно від виучуваної теми. Важливість систематичної роботи над реченням пояснюється і тим, що на фоні речення (на синтаксичній основі) учні засвоюють лексичне значення слова, словотвір, фонетику, орфоепію і орфографію, морфологічні форми слів та їх синтаксичну роль, пунктуацію.

Вивчення в школі синтаксису, як і граматики взагалі, має на меті, *по-перше*, поступово формувати в дитини правильне уявлення про мову як особливу сферу дійсності, сприяти одержанню певного обсягу лінгвістичних знань; *по-друге*, всемірно підвищувати рівень розвитку мовлення школярів.

У роботі над засвоєнням елементів синтаксису в початкових класах можна виокремити **кілька напрямів**, між якими існує тісний зв'язок.

1. Практичні спостереження за синтаксичною будовою та інтонаційним оформленням речень, побудова речень з різної кількості членів, з різним розташуванням їх за поданим зразком та схемою.
2. Формування уявлень про одиниці синтаксису — словосполучення, речення, зв'язне висловлювання (текст).
3. Засвоєння структури речення і найважливіших синтаксичних понять: зв'язок між словами в реченні; граматична основа речення; головні і другорядні члени речення; головні члени — підмет і присудок; однорідні члени речення. Засвоєння синтаксичної термінології.
4. Поглиблення знань і вмінь із синтаксису під час опрацювання несинтаксичних тем (значення слова, будова слова, частини мови).
5. Формування в учнів уміння використовувати у власному мовленні речення за метою висловлювання (розповідні, питальні, спонукальні) та за інтонацією (неокличні, окличні). Формування пунктуаційних навичок.
6. Застосування набутих знань і вмінь із синтаксису у практиці зв'язного мовлення.

2. Вироблення початкових уявлень про речення і його будову

Початкові уявлення про речення і його будову учні *одержують у період навчання грамоти*. Вони засвоюють смислові та формальні *ознаки речення*:

- ✓ речення слугує для висловлення думки;
- ✓ вимовляється з розповідною, питальною чи окличною інтонацією;
- ✓ складається зі слів, пов'язаних за смыслом і граматично;
- ✓ у реченні про когось або про щось розповідається, запитується, щось стверджується або заперечується;
- ✓ на початку речення пишеться велика буква, в кінці — ставиться крапка (знак питання або знак оклику).

Усі ознаки речення, як і власне термін, діти мають засвоїти практично, в ході виконання різноманітних тренувальних вправ. Учителеві слід пам'ятати, що правильні уявлення про речення та його будову сформулюються лише за умови, якщо учні глибоко усвідомлять кожен його ознаку. На початковому етапі навчання молодші школярі схильні вважати основними неістотні ознаки речення. Уявлення про речення вони часто пов'язують з певною кількістю слів, з початком і кінцем рядка, великою буквою, з темою розповіді, тобто з тими ознаками, які їм найчастіше доводиться спостерігати під час практичних вправлянь. Щоб запобігти цьому, учитель повинен постійно дбати про урізноманітнення вправ, добирати для аналізу різні варіанти речень. Найкраще добирати невеличкі зв'язні тексти, в яких є речення, різні за кількістю слів (від одного до п'яти-шести слів), за метою висловлювання. Учні матимуть можливість зіставляти їх будову, інтонування. Щоб учні усвідомили будову речення, вони повинні зрозуміти, що речення складається зі слів. Однак не всі слова, які входять до складу речення, рівнозначні. Є повнозначні й неповнозначні, і роль їх різна.

На початковому етапі навчання учні, не маючи достатніх знань, щоб усвідомити роль кожного слова у реченні, нерідко сприймають лише повнозначні слова. Через це школярі, записуючи речення самостійно чи під диктовку, або пропускають службові слова (найчастіше це бувають прийменники), або пишуть їх разом з повнозначними словами. Однією з причин таких помилок є недостатня робота вчителя над вимовою і написанням службових слів у сполученні з повнозначними частинами мови. Для вироблення правильних умінь уже **в період навчання грамоти необхідно вчити учнів виразно вимовляти кожне слово** (повнозначне і неповнозначне) під час уповільненого читання. При цьому слід графічно позначати на дошці склад речення: повнозначні слова — довгою лінією, неповнозначні (так звані маленькі слова) — короткою. Наприклад: *Діти поспішають до школи.* — .

Отже, уся ця робота відбуватиметься в такій послідовності:

1. уповільнене читання речення з чітким вимовлянням неповнозначних (службових) слів (за нормального темпу читання прийменник ніби зливається з наступним повнозначним словом);
2. графічне зображення кількості слів у реченні;
3. повторне читання речення в нормальному темпі;
4. порівняння вимови і написання.

Щоб виробити стійкі навички вживання слів у реченні, необхідно систематично вчити учнів самостійно будувати речення (за схемами, на основі малюнків, з поданих слів, за названою темою тощо).

У період навчання грамоти першокласники поступово привчаються ставити до слів (членів речення) питання і відповідати на них. Без такої пропедевтичної роботи важко буде навчити їх ставити граматичне питання до членів речення, відповідати на запитання за змістом тексту. Так, читаючи в букварі речення *«Багато діти дізналися про новий і старий Київ»*, учитель ставить учням кілька запитань: Про кого розповідається в реченні? Що повідомляється про дітей? Про що діти дізналися? Про який Київ дізналися діти? Відповідаючи на запитання, які ставить учитель, учні поступово набувають практичних навичок аналізу речення.

3. Формування поняття про речення

Формуючи поняття про речення як слово або групу слів, що виражають закінчену думку, учитель насамперед повинен зіставити речення з його частиною (фрагментом), демонструючи в такий спосіб закінченість і незакінченість думки, завершеність і незавершеність інтонаційної будови. Так, зіставляючи речення *У школі всі діти вчаться.* з його частиною *у школі діти...*, учні переконуються, що перше висловлювання є реченням, бо в ньому знаходимо відповідь на запитання: про кого розповідається? (про дітей) і що розповідається? (вчаться), воно виражає певну думку і вимовляється з інтонацією завершення, тобто в кінці речення голос понижується. У частині ж цього речення думка висловлена лише частково, в ній тільки повідомляється особа, але не сказано, що вона робить або якою вона є. Додаючи слово *вчаться*, спостерігаємо, як речення набуває завершеності.

Спостереження готових зразків речень і активна робота над їх створенням сприяють усвідомленому засвоєнню ознак речення як синтаксичної одиниці зв'язного мовлення. Варто добирати і такі вправи, які спонукали б складати не лише окремі речення, а й зв'язані за

змістом. Закінчуючи речення, поширюючи їх другорядними членами, учні водночас повинні думати, як вплине така робота на зміст зв'язного висловлювання в цілому.

Наприклад:

1. Поширте речення за питаннями. *Ось уже видніються (які?) гори, їх вершини сягають (чого?).*
2. Позакінчайте розпочаті речення. *Влітку ми любимо відпочивати біля... Там ми... До нас часто прибігає... Він теж...*
3. Поширте речення, добираючи слова з дужок. *Насунула чорна (хмарка, хмаринка, хмара). Знявся рвучкий (вітер, вітерець, вітрисько). Задріботіли (краплі, краплинки) дощу.*

Вивчення типів речень за метою висловлювання та інтонацією

Під час опрацювання речення значної ваги набуває робота над його інтонаційним оформленням, граматичною паузою, що на письмі позначається розділовими знаками. Важливо з перших же кроків опанування грамоти привчати першокласників «читати» розділові знаки, відтворювати тривалість пауз, які позначаються на письмі комою, крапкою та іншими розділовими знаками, відтворювати речення з розповідною, питальною, спонукальною, неокличною та окличною інтонаціями. Для цього є всі умови, бо на сторінках «Букваря» даються тексти з різними розділовими знаками. **Завдання вчителя** — скористатися цим. У 2 класі учні засвоюють, що за метою висловлювання є речення розповідні, питальні і спонукальні. Важливо, щоб учні навчилися розпізнавати їх не тільки за розділовими знаками та інтонацією, а й за способами вираження розповіді, питання, спонукування. Тому велике значення мають вдало дібрані виразні приклади (наявність у питальному реченні питальних слів хто? де? куди? коли? і звертань, у спонукальному — звертань, наказової форми дієслів). Саме на тлі питальних і спонукальних речень другокласники практично засвоюють кличний відмінок іменників, що виступає у ролі **звертань**, і форми наказового способу дієслів у спонукальних реченнях. Речення зі звертанням діти чують не тільки на уроках мови, але й на уроках читання. Працюючи над тим чи іншим текстом з діалогами, учитель має привертати увагу учнів до того, як виділяється звертання на письмі (комою чи знаком оклику), як його слід інтонувати в усному мовленні. А під час вивчення головних членів речення слід підкреслити, що звертання ніколи не буває підметом чи іншим членом речення. Це можна пояснити, зіставляючи близькі за змістом речення. Наприклад: *Мама читає мені казку. Мамо, прочитай мені казку. Мамо! Прочитай мені казку.* У першому реченні є підмет і присудок, але в ньому немає звертання. У другому і третьому — підмета немає, але є звертання.

Особливості інтонації також найкраще ілюструвати на одному і тому самому реченні, зміст якого змінюється залежно від мети висловлювання. Так, розповідне речення *Брат*

працює трактористом стане питальним, якщо його вимовити з питальною інтонацією (*Брат працює трактористом?*), змінивши форми слів, утворимо спонукальне: *«Брате, працюй трактористом»*. Кожне з цих речень може стати окличним, якщо вимовити його з більшою силою голосу. Слуховий і руховий аналізатори особливо активно працюють тоді, коли учні самостійно складають або перебудовують речення, компонують невеличкі зв'язні висловлювання, вводячи в них різні за метою й за інтонацією речення, а до них — звертання. Можна запропонувати такі, наприклад, **вправи**:

1. Склади розповідне, питальне і спонукальне речення. Для цього використай такі слова: *хлопчик, другий клас, навчатися, який, добре*. Змінюй їх відповідно до змісту. Зв'язуючи слова за змістом висловлювання, учні одержать кілька варіантів речень: *Хлопчик навчається у другому класі. Хлопчик навчається у другому класі? У якому класі навчається хлопчик? Який хлопчик навчається у другому класі? Хлопчику, добре вчися у другому класі!*
2. Подані речення перебудуй так, щоб вони стали спонукальними. *Сергійко відвідає музей. Подруга прийде до мене в гості. Оленка виконує завдання. Бабуся розповідає казку.*
3. Передай усно або на письмі розмову між двома друзями. Кожне речення запитання і речення-відповідь пиши з нового рядка. Зразок: — *Петрику, чим ти займаєшся у вільний час?* — *У вільний час я люблю читати книжки.* — *А які книжки ти читаєш?*
4. Склади зв'язну розповідь про прогулянку в ліс. Використай у ній неокличні та окличні речення.

Пропонуючи будь-яку із вправ, учитель повинен подати **зразок виконання**. Під час роботи над інтонуванням різних за метою висловлювання речень учні привчаються застосовувати логічний наголос. Без цього не може бути виразного читання. Доцільно дібрати таке речення, кожне слово якого можна виділити голосом як у питальному реченні, так і в реченні, що є відповіддю на поставлене запитання. Наприклад, речення ***Цього року учні нашого класу побували на острові Хортиця*** може стати відповіддю на різні запитання: *Коли побували учні вашого класу на острові Хортиця? (Цього року.) Учні якого класу побували на острові Хортиця цього року? (Учні нашого класу.) Де побували цього року учні вашого класу? (...на острові Хортиця).* Чи побували учні вашого класу цього року на острові Хортиця? (...побували). Відповідаючи на запитання, учні мають з більшою силою голосу вимовляти ті слова, які є відповіддю на запитання (вони ставляться в кінці речень-відповідей). Логічний наголос учні засвоюють практично, без використання терміна. Працюючи над реченням, учні вчаться давати повні й короткі відповіді на запитання. Учитель повинен навчати школярів давати повні відповіді, але не завжди слід вимагати їх. Повна відповідь потрібна тоді, коли є необхідність точно сформулювати думку, описати малюнок, переказати зміст прочитаного. Під час живого спілкування, у діалогічному

мовленні можна задовольнятися неповними (короткими) відповідями, що є цілком природним для такого типу мовлення.

4. Робота над засвоєнням понять «основа речення», «головні члени речення»

Найважливішим і найскладнішим для засвоєння під час опрацювання речення є поняття *«основа речення»* — його головні члени (підмет і присудок). Процес засвоєння цих понять тривалий і тому потребує особливої уваги. Як і під час засвоєння будь-яких граматичних понять, учням потрібно абстрагуватися від конкретного, усвідомити узагальнювальний характер понять «підмет» і «присудок» як граматичної основи речення. Тому потрібне поетапне засвоєння цих понять.

На першому етапі (1—2 класи) формується уявлення про центр речення. На цьому етапі, як уже зазначалося, здійснюється смисловий аналіз речення, який дає можливість визначити, про кого або про що говориться (повідомляється чи запитується) в реченні і що говориться про передане повідомлення. Отже, спочатку застосовуються смислові запитання. Після ознайомлення з частинами мови (іменником і дієсловом) учні вчаться ставити граматичні питання: хто? що? що робить? що зробіть?. Таким чином, ознайомлення з основою речення відбувається практично, без опрацювання елементів теорії.

На другому етапі, який збігається з навчанням у 3 класі, відбувається засвоєння граматичних понять — «основа речення», «члени речення», «головні члени» — «підмет» і «присудок» — у процесі вивчення елементів теорії. Учні мають засвоїти, що слова, які відповідають на певні питання, є членами речення. Член речення, який вказує, про кого або про що говориться в реченні, і відповідає на питання хто? що?, називається підметом, а член речення, який вказує, що говориться про підмет, і відповідає на питання що робити?, називається присудком. Підмет і присудок є головними членами речення, його граматичною основою. Щоб із самого початку сформувані в учнів правильні уявлення про головні члени речення, уникнути ототожнювання підмета з іменником, а присудка з дієсловом, третьокласників ознайомлюють і з іншими, але доступними для їхнього розуміння, способами вираження головних членів. Найчастіше вживаними і найдоступнішими для учнів є підмети, виражені особовими займенниками, а присудки — іменниками і прикметниками. Під час аналізу речень (наприклад: *Я навчаюся у третьому класі. Мій друг також третьокласник. Він щирий*) учні дізнаються, що присудок може відповідати і на питання хто він такий? (третьокласник), який він є? (щирий). Такі речення програма пропонує аналізувати лише під керівництвом учителя, а для самостійного аналізу слід пропонувати речення, в яких присудок виражений особовими формами дієслова. Дуже важливо навчити учнів правильно ставити питання до присудків, виражених різними особовими, часовими,

видовими формами дієслова. Зіставлення форм дієслова-присудка і відповідних питань допоможе дітям зрозуміти, як пов'язується підмет з присудком.

Учні мають засвоїти, що підмет і присудок є рівноправними членами, тому аналіз речення можна починати як від підмета постановкою питання до присудка, так і від присудка постановкою питання до підмета. Встановлення двостороннього зв'язку між головними членами допоможе правильно визначити граматичну основу речення, особливо в тих випадках, коли в реченні є кілька іменників. Так, у реченні на зразок *У бібліотеці діти читають цікаві книжки про рідний край* визначається насамперед присудок (читають), а потім з'ясовується, хто або що може виконувати цю дію (читають (хто?) діти). Питання до присудка переконає учнів, що вони правильно визначили основу речення (діти (що роблять?) читають), бо інші іменники (книжки, край) виконувати цю дію не можуть.

У 3 класі учні дізнаються, що в реченні, крім головних, є другорядні члени (без поділу на види), які вказують на найрізноманітніші ознаки предметів, обставини дії, а тому дуже важливі для розкриття думки. Щоб учні переконалися в цьому, потрібно порівнювати непоширені і поширені речення (*Прийшла весна. — Уже прийшла до нас довгождана квітуча весна*), вказуючи на переваги поширених, бо вони несуть більше інформації, є образними, емоційними. Щоб в учнів сформувалися стійкі знання, здобуті теоретичні відомості потрібно постійно закріплювати під час виконання різноманітних тренувальних вправ — як аналітичних, так і синтетичних.

У 4 класі учні не одержують нових знань про головні і другорядні члени, однак повинні систематично повторювати і закріплювати вивчене в 3 класі, застосовувати набуті знання на практиці.

5.Робота над засвоєнням синтаксичного зв'язку між членами речення

Під час опрацювання елементів синтаксису однією з центральних є робота над встановленням *зв'язків між членами речення*, спостереженням засобів сполучення синтаксичних одиниць. Уміння встановлювати зв'язки між членами речення в кінцевому результаті має привести до усвідомлення і розрізнення словосполучення і граматичної основи речення, до оволодіння нормами сполучуваності слів української мови, а отже, й до досягнення високого рівня культури усного й писемного мовлення Дослідники дитячого мовлення (О. М. Гвоздєв, М. Р. Львов, М. Л. Закожурникова, І. О. Синиця) встановили, що найбільше помилок діти припускаються саме у словосполученні — в узгодженні й дієслівному керуванні. *Завдання початкового навчання* — запобігти появі таких помилок, навчити учнів правильно використовувати лексичне багатство мови, виробити чуття мови, яке проявляється насамперед в умінні сполучати слова, підготувати школярів до засвоєння

теоретичних знань про словосполучення в середніх класах. У початкових класах учні засвоюють лише одну з ознак словосполучення: слова в ньому пов'язуються за смислом і граматично — за допомогою закінчень слів або закінчень і прийменників; зв'язок встановлюється постановкою питання від головного слова до залежного. Інших диференціальних ознак словосполучення (за способом вираження стрижневого слова, за характером смислових відношень, за видами граматичного зв'язку) не вивчають. І саме тому, що не вивчають усіх ознак словосполучення, не використовують послідовно й самий термін «словосполучення». Вживають вираз «сполучення слів», під яким можна розуміти як словосполучення, так і сполучення підмета з присудком. Однак у процесі практичної роботи учні поступово вчаться відрізняти сполучення головних членів від інших сполучень слів. З цією метою з перших же кроків навчання учнів вчать визначати основу речення.

У 3 класі встановлюють двосторонній зв'язок між підметом і присудком, засвоюючи при цьому, що між іншими членами речення існує зв'язок лише односторонній. Отже, в інших сполученнях слів (словосполученнях) завжди є залежне слово, до якого ставиться питання від головного: хустина (яка?) червона; читаю (як?) добре; мокрий (від чого?) від дощу.

Відрізняти *сполучення підмета з присудком від інших сполучень слів* (словосполучень) учням допоможуть формулювання завдань з чіткою вказівкою, в якій послідовності це виконувати:

- 1) назвіть у реченні спочатку сполучення підмета з присудком (його основу), а потім інші сполучення слів;
- 2) установіть за допомогою питань зв'язки між членами речення, передусім між підметом і присудком;
- 3) з поданого речення выпишіть пари зв'язані між собою слова, крім підмета і присудка; в дужках запишіть питання, на яке відповідає залежне слово.

Простежується *певна послідовність у роботі над зв'язком слів у реченні на різних етапах початкового навчання*:

- доповнення (поширення) речень за питаннями: учень читає (що?);
- добір потрібної форми залежного слова: Хлопчик малює (кольорові) олівцями;
- добір залежного слова, що виражає ознаку предмета: огірок (який?), ромашка (яка?), небо (яке?);
- установлення зв'язків між членами речення за допомогою питань і виписування сполучень слів парами: Малий школяр поспішає до школи. — Школяр (що робить?) поспішає, школяр (який?) малий, поспішає (куди?) до школи.

За таким методичним підходом здійснюється ознайомлення учнів з порядком встановлення зв'язків між членами речення .

Для ілюстрації цього подаємо:

Схема уроку в 3 класі

Тема. Зв'язок слів у реченні. Члени речення. Головні і другорядні члени речення.

Мета: закріпити вміння встановлювати зв'язок між словами в реченні. Формувати поняття «члени речення», «головні члени», (підмет і присудок) — «основа речення», «другорядні члени». Розвивати вміння знаходити основу речення, визначати головні і другорядні члени.

Обладнання: підручник. Схеми речень. Умовні позначення. Зразки виконання завдань.

Тип уроку. Опрацювання нового матеріалу.

Форми роботи. Фронтальна. Пояснення. Бесіда. Коментування. Самостійна. Творча робота в групах, у парах .

Зміст уроку

I. Повідомлення теми і мети уроку.

II. Актуалізація опорних знань.

1. Попрацюйте разом! (*Виконання вправи підручника*). Установлення зв'язків між словами в реченні шляхом добору залежних слів за питаннями. Висновок. Зв'язок між словами в реченні встановлюється за допомогою питань від слова до слова.

III. Засвоєння нового матеріалу.

1. Формування поняття «члени речення».

- **Робота в парах (за зразком).** Установлення зв'язків між словами в реченні. Соловейко в темній гаї сонце зустрічає. Соловейко (що робить?) зустрічає; зустрічає (хто?) соловейко; зустрічає (що?) сонце; зустрічає (де?) в гаї; в гаї (якому?) темній. Коментар. Отже, речення складаються зі слів, які відповідають на певні питання. Усі ці слова, до яких можна поставити питання від інших слів, є членами речення. А чи можна поставити питання до слів в, про? Звичайно, не можна. Це прийменники. Вони допомагають пов'язувати слова між собою. Вони вживаються з тими словами, які відповідають на питання: зустрічає (де?) в гаї.
- **Робота з підручником.** Читання теоретичних відомостей про члени речення.

2. Формування поняття про головні члени речення (основу речення).

- Робота над засвоєнням підмета.

а) Поміркуємо разом! На дошці записуються речення: Птахи відлетіли. Завмерли гаї. Сіло сонце за горою. Виплив місяць золотий. — Назвіть те слово в кожному реченні, яке вказує, про кого або про що говориться (птахи, гаї, сонце, місяць). На які питання вони відповідають? Відлетіли (хто?) птахи, завмерли (що?) гаї, сіло (що?) сонце, виплив (що?) місяць. — Як називається той член речення, який вказує, про кого або про що говориться в реченні і відповідає на питання хто? або що?. Знайдіть відповідь

на це запитання в підручнику. Прочитайте її. Учитель звертає увагу учнів на те, що підмет може стояти в різних місцях речення: на початку, у середині, у кінці.

б) *Робота з підручником.* Спостереження різних способів вираження підмета. Заучування правила.

Фізкультпауза.

- Робота над засвоєнням присудка.

а) Колективна робота

— Тепер знайдемо в кожному реченні ті слова, які вказують, що говориться про підмет, тобто про птахів, про гаї, сонце, місяць. На які питання ці слова відповідають? Птахи (що зробили?) відлетіли, гаї (що зробили?) завмерли і т. д. — Що ми вже знаємо про цей член речення? (Він указує, що говориться про підмет і відповідає на питання що зробили? що зробило? що зробив?) — Як же він називається? Прочитайте в підручнику. (Учні зачитують правило з підручника.) Запишемо ще два речення: Мій батько — інженер. Він добрий. Відшукаємо в них підмет і присудок. Про кого говориться в першому реченні? (Батько). Назвіть те слово, яке вказує, про кого говориться і відповідає на питання хто? у другому реченні (він). Отже, підмети ми знайшли. Що сказано про батька в першому реченні? (Інженер). Отже, слово інженер є присудком. Яке ж запитання можна поставити до цього слова? (Хто він такий?) Що сказано в другому реченні про підмет він? (Добрий). На яке питання відповідає присудок у цьому реченні? (Який він є?) — Отже, діти, ви дізналися, що присудок може ще відповідати на питання хто він такий, який він є?

б) *Робота в парах.* Опрацювання матеріалу підручника (пункт 3).

в) Фронтальне обговорення опрацьованого матеріалу.

г) *Робота над засвоєнням теоретичних відомостей про присудок.*

Учитель не мусить домагатися дослівного відтворення учнями теоретичних відомостей. Головне, щоб діти розуміли, про що говорять.

- Засвоєння поняття «основа речення». У реченні Маленькі школярі поспішають до школи умовними лініями підкреслюються підмет і присудок. — Спробуємо скоротити це речення, але так, щоб воно не втратило головної думки. Запис набуде такого вигляду: Маленькі школярі поспішають до школи. Школярі поспішають до школи. Школярі поспішають. — Чи можна ще скоротити речення? (Не можна.) Чому? — Якщо вилучимо слово школярі, то стане незрозуміло, про кого говориться в реченні. Якщо вилучимо слово поспішають, стане незрозумілим, що вони роблять. Отже, ці члени (підмет і присудок) є найважливішими в реченні, тому вони й називаються головними членами речення і становлять основу речення. А всі інші члени, крім підмета і присудка, є другорядними.

IV. Закріплення вивченого матеріалу.

1. Попрацюйте разом! Знаходження в реченнях головних членів. Виконання вправи підручника.
2. Самостійна робота. Виконання вправи підручника.
3. Обговорення виконаного завдання і поданих у підручнику схем побудови речень.
4. Опрацювання додаткових відомостей про зв'язок між головними членами речення (з підручника).
5. Виконання вправи підручника. Визначення основи в кожному реченні.

V. Підсумок уроку.

- Отже, з якими новими поняттями ви ознайомилися сьогодні на уроці?
- Які члени речення є основою речення? Чому?
- Наведіть приклад речення і назвіть у ньому головні члени.

VI. Домашнє завдання

6. Вивчення однорідних членів речення

Однорідні члени речення вивчають у 4 класі, однак це не означає, що з явищем однорідності учні ознайомлюються тут уперше. Цьому передують численні спостереження речень з однорідними членами, що в 1—3 класах називають перелічуванням. У процесі читання окремих речень, текстів постійно звертається увага на інтонацію перелічування, на наявність коротких пауз між словами і позначення цих пауз на письмі, де це потрібно, комами.

На уроках, відведених на формування власне поняття «однорідні члени речення», учні повинні засвоїти, що:

- 1) однорідні члени відповідають на одне і те саме питання і зв'язані з одним і тим самим словом;
- 2) однорідними можуть бути підмети, присудки і другорядні члени речення;
- 3) при однорідних членах можуть бути залежні слова;
- 4) однорідні члени поєднуються за допомогою інтонації і сполучників і(й), а, але;
- 5) за відсутності сполучників між однорідними членами ставляться коми;
- б) перед сполучниками а, але завжди ставляться коми.

Відповідно до вимог програми вивчаються однорідні члени лише з неповторюваним сполучником і (книжка і зошит), однак, коли в поле зору учнів потрапить речення з повторюваним сполучником, учитель не повинен залишити це поза увагою. Для аналізу, як правило, пропонують речення з одним рядом однорідних членів (наприклад: На столі лежать червоні, сині, зелені олівці). Проте варто ознайомити учнів і з реченнями, у яких є два або

більше рядів однорідних членів, щоб діти привчалися їх розпізнавати і групувати. Так, під час аналізу речення *Хлопчики і дівчатка скопали і заскородили грядки, посіяли чорнобривці й айстри* можна запропонувати учням встановити групи однорідних членів за питаннями: хто? — хлопчики і дівчатка; що зробили? — скопали і заскородили, посіяли; посіяли що? — чорнобривці й айстри.

У практиці живого спілкування та й у писемному мовленні учні нерідко конструюють такі речення, тому аналіз подібних структур допоможе усвідомити їх будову і виробити в учнів пунктуаційні навички. Учні мають засвоїти, що однорідні члени речення можуть мати при собі залежні слова. Передусім треба зосередити увагу учнів на поширенні однорідних членів. Пропонується, наприклад, поширити речення за питаннями: Наша країна багата (якими?) лісами, (якими?) полями, (якими?) ріками. Спочатку називають однорідні члени (лісами, полями, ріками) і слово, до якого вони відносяться (багата). Потім добирають залежні слова до кожного з однорідних членів за питаннями: лісами (якими?) зеленими, полями (якими?) безкраїми, ріками (якими?) повноводими. Учитель повинен пояснити дітям, що слова зеленими, повноводими, безкраїми, хоч і відповідають на одне й те саме питання (якими?), не є однорідними, бо кожне з цих слів є залежним від різних слів. Роботу над однорідними членами не слід завершувати уроками, присвяченими їх вивченню. Вона має тривати до кінця навчального року під час опрацювання інших тем граматики.

У текстах вправ є чимало речень з однорідними членами, і вчитель повинен постійно сприяти принагідному повторенню теоретичних відомостей, закріпленню пунктуаційних умінь і навичок учнів. Крім того, слід заохочувати учнів використовувати однорідні члени під час написання робіт творчого характеру. Цьому сприятиме насамперед **добір завдань**, які вимагали б використання однорідних членів. Наприклад: напиши: 1) що ти бачив у лісі під час прогулянки; 2) що сталося з небом під час грози; 3) що змінилося в парку (в лісі, в полі, в степу) з настанням холодів; 4) яку працю дорослих доводилось тобі спостерігати; 5) про свої домашні обов'язки; 6) що ти найбільше цінуєш у своїх однокласників тощо. Учні повинні не тільки знати, що таке однорідні члени, а й самостійно вживати їх в усному й писемному мовленні.

7. Ознайомлення зі складним реченням

Програма передбачає практичне ознайомлення четвертокласників зі складним реченням: учні не вивчають жодних теоретичних відомостей, ознайомлення відбувається у процесі аналізу речень, роботи над побудовою складних речень за поданим зразком, за схемами. Для аналізу варто добирати різні за будовою речення: складносурядні (Тихесенький вечір на землю спадає, і сонце сідає в темнесенький гай.— В. Самійленко), складнопідрядні (Тихо

пливе поважний місяць над селом і придивляється, що доброго зробили люди за довгий день), безсполучникові (Сонце заходить, гори чорніють, пташечка тихне, поле німіє. — Т. Шевченко). Однак частини складного речення мають бути не надто поширеними, а такими, в яких легко можна встановити граматичну основу (підмет і присудок). Не слід пропонувати для аналізу складні речення, частини яких є односкладними чи двоскладними неповними реченнями.

На уроці ознайомлення зі складним реченням учитель насамперед пропонує вправу на зіставлення простих речень зі складними. Наприклад, записують на дошці (або спроектовують на екран) два речення: Молодші школярі працювали на ділянці. Старшокласники допомагали батькам у полі. Під час бесіди вчитель з'ясовує, скільки речень записано на дошці, визначає головні члени, нагадує, що в кінці кожного речення голос знижується і робиться пауза. Після цього пропонує об'єднати два речення в одне (Молодші школярі працювали на ділянці, старшокласники допомагали батькам у полі) і підводить до висновку, що речення бувають з одною граматичною основою і з двома (або кількома) основами. Речення з двома або кількома основами називається складним. Учитель звертає увагу на те, як змінилася інтонація в складному реченні: пауза між частинами складного речення стала меншою. Під час аналізу речень учні дізнаються й про те, що частини складного речення можуть з'єднуватися за допомогою не лише інтонації, а й певних слів — сполучників чи сполучних слів (без уживання термінів).

У пригоді стане таблиця з найуживанішими сполучниками і сполучними словами: ***Частини складного речення можна поєднувати за допомогою слів і, а, але, що, щоб, коли, коли б, де, який (яка, яке, які) та ін. Перед ними ставиться кома.***

Школярі мають навчитися не тільки визначати складні речення за кількістю граматичних основ, а й самостійно будувати їх за поданим зразком, схемами, за змістом малюнка тощо. З цією метою можна пропонувати такі, наприклад, ***вправи:***

1. Прочитай подані речення. Склади подібні речення самостійно. Підкресли в них граматичні основи. Батьки завжди радіють, коли їхні діти добре вчаться. Настає осінь холодна, пташки відлітають у теплі краї.
2. Розглянь малюнок «Осінні роботи». Склади за його змістом кілька складних речень.
3. Склади речення за схемами: 1) ... , . 2) ..., а Утворюючи речення за поданими зразками і схемами, учні практично засвоюють сполучники і сполучні слова, якими зв'язуються частини складного речення, набувають пунктуаційних навичок.

Робота зі складним реченням має проводитися не тільки на спеціально відведених програмою уроках, а й на уроках вивчення інших тем, розвитку зв'язного мовлення. Учитель не повинен залишати поза увагою складні речення, які потрапляють у поле зору під час

читання текстів вправ або речень, складених самими учнями. У процесі вивчення частин мови, повторення в кінці чверті або року потрібно пропонувати учням вправи на аналіз і побудову складних речень. Доцільними будуть, наприклад, такі завдання: 1. Поділіть складне речення на кілька окремих речень. Відшукайте в кожному з них головні члени. Назвіть, якими частинами мови вони виражені. Любить мене матуся, що я гарно вчуся, любить мене тато, що читаю я багато (М. Підгірянка). Минали роки, виростили у лісника діти, розростався дубок, а лісник старів (В. Сухомлинський). З'єднайте за змістом два речення у складне. Використайте для зв'язку сполучники (а, але, бо, хоч). Надворі йшов дощ. Хлопці не переставали грати. Вони дуже люблять футбол. 3. Відшукайте помилки і виправте їх. Будівельники говорять. Що їх будинки будуть жити вічно. Котик ходить тихо, а на лапках він має подушечки.

4. Серед поданих речень відшукайте складні. Колишеться безкрає поле. Вітер гонить одну ва одною колоскові хвилі, пурхають перепели. Ще мине тиждень, і почнуться жнива. Микита сидить на сторожовій вищці і вдивляється у степ.

5. Поділіть текст на окремі речення. Врахуйте, що одне з них — складне. Розставте розділові знаки. Олег виліз з-під човна коли злива прокотилася над Дніпром надворі було тихо над головою світили зорі на землю спустилася тепла ніч Олег узав весла і сів у човен (За Д. Бедзиком)

8. Види вправ із синтаксису і пунктуації

У методиці навчання мови в початкових класах вправи з реченням ділять на **аналітичні**, якщо переважає аналіз готових речень, і **синтетичні**, які передбачають самостійне складання речень. І ті, і ті вправи використовуються на **різних етапах навчання**. Найчастіше синтетичні вправи виконуються на основі аналітичних. Спочатку діти аналізують готове речення, вказуючи, зі скількох слів воно складається, визначають основу речення тощо, а потім самостійно конструюють речення такої самої будови. Синтетичні вправи можуть виконуватись і без попередніх аналітичних, але обов'язково супроводжуються внутрішньою аналітичною роботою мислення, у процесі якої здійснюється контроль за правильністю побудови речення, поєднання слів і т. ін. *Залежно від ступеня самостійності і пізнавальної активності учнів вправи з реченням діляться на три групи: на основі зразка, конструктивні, творчі*

1. Вправи за зразком використовуються на різних етапах навчання. Суть їх полягає в тому, що учні спостерігають, аналізують речення, відтворюють їх інтонаційну будову і складають свої власні такої самої будови на основі наслідування зразків. Спостереження речень має велике значення для засвоєння граматичної будови рідної мови, для розвитку зв'язного

мовлення школярів. Учні читають і записують зразки речень, відтворюють за вчителем їх інтонацію, нерідко й запам'ятовують. Граматичний аналіз при цьому може і не проводитись, головне полягає в тому, щоб діти почули і відтворили речення, наслідуючи зразок. Перша книга учня — буквар — містить багато речень, різноманітних за будовою, за метою висловлювання, за інтонацією, з однорідними членами і звертаннями. Спостерігаючи такі речення на письмі, читаючи їх і переписуючи, діти засвоюють зразки, наслідують їх під час складання власних висловлювань. Чудовим зразком для наслідування є українські народні казки, приказки, прислів'я й загадки. На будь-якому етапі початкового навчання під час читання окремих речень і текстів учитель повинен привертати увагу учнів до всього, що сприяє засвоєнню граматичної будови рідної мови, збагаченню мовлення школярів, виробленню мовного чуття.

2. До конструктивних відносять вправи на побудову і перебудову речень. У їх виконанні учні спираються на теоретичні знання. Конструктивні вправи застосовуються в 2—4 класах після вивчення певних відомостей із синтаксису. *Мета їх* — закріпити набуті знання на практиці.

До них належать такі:

- ✓ Відновлення або побудова речень із розрізнених слів. Виконуючи таку вправу, діти встановлюють порядок розташування слів у реченні, пов'язують слова за допомогою закінчень, прийменників і сполучників. Може бути кілька варіантів таких вправ: 1) усі слова деформованого речення подаються в потрібній формі: Вітчизну, щиро, ми, рідну, любимо, і, дорогу; 2) деякі слова даються в початковій формі: ми, щиро, дорога, любимо, рідна, Вітчизну; 3) усі слова подаються в початковій формі: щиро, рідна, любити, дорога, і, ми, Вітчизна.
- ✓ Поділ деформованого тексту, надрукованого без великих букв і крапок, на окремі речення. Виконуючи такі вправи, учні замислюються над змістом написаного, вчаться правильно оформляти речення на письмі. Таку роботу корисно проводити в кожному з початкових класів, поступово ускладнюючи завдання добором деформованого тексту з більш поширеними реченнями.
- ✓ Поступове розгортання (поширення) речень за допомогою питань. Це — перші вправи, спрямовані на вироблення навичок удосконалення написаного, редагування. Дуже важливо організувати роботу так, щоб діти чітко уявили процес поширення речень. Тому хід розгортання речення слід показати на дошці Квіти зацвіли. (які?) Різнобарвні квіти зацвіли. (де?) Різнобарвні квіти зацвіли в лузі. (коли?) Різнобарвні квіти зацвіли весною в лузі.
- ✓ Поступове згортання (скорочення) речень. Такі вправи допомагають простежити, як речення втрачає виразність, усвідомити, до якої межі можливе скорочення. Малий

синьоокий хлопчина захоплено читає цікаву книжку про тварин. Малий хлопчина захоплено читає цікаву книжку про тварин. Хлопчина захоплено читає цікаву книжку про тварин. Хлопчина захоплено читає книжку про тварин. Хлопчина читає книжку про тварин. Далі речення вже скорочувати не можна, бо відсутність слова «книжку» надасть реченню зовсім іншого змісту: «Хлопчина читає» вже сприймається зі значенням «хлопчина вмів читати» або «хлопчина зайнятий читанням».

- ✓ Об'єднання кількох речень в одне з однорідними членами. Івасик уміє добре читати. Івасик уміє гарно писати. Івасик може і гарно малювати. — Івасик уміє добре читати, гарно писати і малювати. Це також вправа на вдосконалення висловлювання: учні вчаться уникати без потреби повторення одних і тих самих слів.
- ✓ Складання речень з конкретними завданнями: з головних членів і одного другорядного, залежного від присудка; з двома однорідними підметами; з двома (або кількома) однорідними присудками; з однорідними другорядними членами, які відповідають на питання яка?
- ✓ Складання речень за схемою. Вони можуть бути різні: 1) др. чл. підмет др. чл. присудок. 2) підмет присудок який? як? др. чл. др. чл. Схеми можна доповнювати і видозмінювати залежно від виучуваного матеріалу і навчальної мети уроку. Творчі вправи передбачають повну самостійність виконання. Тому важливо сформулювати завдання так, щоб не обмежувати творчої ініціативи учня. Назвемо кілька видів таких вправ. Складання речень: 1) на задану тему (про озеро в сонячну погоду; про прогулянку в осінній ліс; про відліт птахів; 2) за сюжетним малюнком; 3) за 2—3 опорними словами (даються, наприклад, недавно почуті учнями слова, які ще не увійшли до їхнього активного словника, або форми слів, під час вживання яких учні припускаються помилок; 4) за опорними словосполученнями (високе небо, наполеглива праця, сумлінне навчання) або порівняльними зворотами (щедрий, як осінь; летів, як стріла) чи фразеологізмами (сім раз відмірай, а раз відріж; не кидати слів на вітер); 5) речень-запитань і речень-відповідей; 6) на основі власних спостережень за змінами в природі (якою стала земля; що сталося з деревами; які зміни сталися в полі); 7) на основі переглянутого фільму чи вистави (що особливо сподобалося; яка подія дуже вразила; які вчинки не сподобалися); 8) складання різних варіантів речень про одне і те саме. Наприклад, за одним і тим самим малюнком можна скласти різні речення: Вітер нагинає берізку. Берізка нагинається від вітру. Берізку, яку нагинає вітер. Берізку, зігнута вітром. Можливий інший варіант завдання: з трьох речень (*Лісова галявина. Одинокі берізка. Вітер її нагинає*) скласти одне

(*Вітер на лісовій галявині нагинає самотню берізку. Самотня берізка на галявині нагинається від вітру. Берізка, яка самотню росте на галявині, нагинається від вітру*). Порівнюючи їх, учні переконуються, що про одне і те саме можна сказати по-різному; 9) складання питальних або спонукальних речень з поданими звертаннями (напр., *сестричко, друже, Іване Васильовичу, Маріє Петрівно*) або самотійно дібраними. Причому варто пропонувати дітям вживати звертання не тільки на початку речення, а й в середині та в кінці, постійно нагадувати про розділові знаки та інтонаційне виділення звертань в усному мовленні.

Оскільки **вправи творчого характеру** часто позбавлені конкретних завдань, то їх виконанням керувати важче. Тому вчитель має використовувати різні форми заохочування учнів. Можна організувати роботу у формі творчого змагання, в якому виграє той, хто складе речення швидше і краще, виразніше за змістом, більш поширене другорядними членами, ускладнене однорідними членами тощо. *Творчі вправи* є однією з форм заохочення учнів до складання й таких речень, вивчення яких не передбачене програмою початкових класів, але дуже потрібних для розвитку мовлення молодших школярів. Тому **творчі вправи** необхідно проводити систематично і цілеспрямовано під час підготовки до переказів і різних видів творчих робіт. Різноманітні вправи над реченням є складовою системи занять з розвитку зв'язного мовлення школярів.

До вправ з реченням належить і **синтаксичний розбір**, який у початкових класах буває, звичайно, неповним, частковим, відповідно до тих знань із синтаксису, які учні засвоюють на різних етапах навчання.

Найповніший **синтаксичний розбір** проводиться в 4 класі після опрацювання однорідних членів речення

Схема усного синтаксичного розбору речення:

1. Прочитайте аналізоване речення.
2. Визначте, яким є речення за метою висловлювання.
3. Визначте, яким є речення за інтонацією.
4. Визначте основу речення.
5. Назвіть підмет і присудок, встановивши між ними за допомогою питань двосторонній зв'язок. Назвіть, якими частинами мови вони виражені.
6. Назвіть другорядні члени речення, залежні від підмета, поставивши до них питання від підмета.
7. Назвіть другорядні члени, залежні від присудка, поставивши до них питання від присудка.
8. Назвіть другорядні члени, залежні від інших другорядних членів.

У 6, 7 і 8 пунктах можна вимагати визначення способів вираження друго- рядних членів, якщо ці частини мови учням уже відомі.

Схема письмового аналізу речення:

1. Запишіть аналізоване речення.
2. Підкресліть умовними лініями головні і другорядні члени речення.
3. Випишіть з речення всі сполучення слів парами, у дужках запишіть питання від слова до слова.

Для письмового аналізу даються неускладнені речення з чотирьох-шести слів. Для усного можна пропонувати й більші за обсягом речення, ускладнені звертанням та однорідними членами. Аналіз таких речень проводиться під безпосереднім контролем і за допомогою вчителя. Елементи синтаксичного розбору обов'язково включаються у схеми морфологічного розбору частин мови: встановлюється залежність між словами за допомогою граматичних питань, з'ясовується синтаксична роль слова в реченні